

Válek, Vlastimil

Několik poznámek k boji české literatury s fašismem

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada literárněvědná. 1966, vol. 15, iss. D13, pp. [85]-100

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/108510>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VLASTIMIL VÁLEK

NĚKOLIK POZNÁMEK K BOJI ČESKÉ LITERATURY S FAŠISMEM

Dvacáté výročí osvobození naší země od německé okupace nutí nás k zamyšlení nad aktivní úlohou, kterou v tomto zápase sehrála česká literatura.¹

Boji proti násilí a útlaku se naše slovesnost nemusela učit, prodělala ho již několikrát. Nikdy ovšem nebyl tento boj tak intenzivní a krutý, jako tentokrát, a nikdy nestál literaturu tolik obětí.

Zápas české literatury s fašismem probíhal v několika obdobích a fázích; v letech 1933—1939, v letech 1939—1945, a konečně trvá ještě po válce, kdy vyšla jednak řada literárních děl, která nemohla vyjít za okupace, jednak byla vydána memoárová svědectví lidí, kteří největší hrůzy fašismu prožili na vlastním těle. Tato literatura pomáhala a pomáhá usvědčovat, odhalovat a pak také varovat před novými formami fašismu, jak se projevují také po druhé světové válce.

Celou šíři a složitost tohoto životního zápasu naší literatury není možné v jednom článku postihnout. Omezíme se proto převážně na poznámky k problematice, která se vyskytuje v druhém údobí zápasu, tj. v letech 1939—1945. O třicátých letech se zmíníme jen stručně, a to ještě nikoli o celé problematice, ale především o důležitých literárních činech, které se váží k některým uzlovým bodům, k roku 1936 a k roku 1938. K tomuto postupu nás vede ten fakt, že odborná literatura se v posledních letech intenzivně zabývala první fází boje proti fašismu — třicátými léty — z nejrůznějších hledisek a že je tedy tato otázka poměrně dobře rozpracována v dílčích studiích.² Bude proto snad stačit, když upozorníme jenom na nezákladnější rozvrstvení sil v té době a zdůrazníme některé závažnější literární činy, jimiž se krásná literatura zoceluje k dalším bojům. Nevyhne se ovšem jistému zjednodušení.

1

V letech 1933—1939 prošla česká literatura složitým vývojem. Vstikly jí ráz události hospodářské, politické i kulturní. Správně zdůrazňuje J. Brabec v České literatuře,³ že literární proces v této době byl ovlivňován třídními srážkami, silnými obzvláště v období krize, událostmi politickými a s tím související aktivizací komunistické strany, a že tento vpád nové skutečnosti nutí spisovatele zaujímat jednoznačnější postoj a vytvářet širokou frontu „tvůrčích pracovníků nejen v rámci ideologie dělnické třídy, ale také v rámci protifašistického, lidového hnutí. Literatura se stává významnou součástí politického boje, směřuje k syntetickému obrazu reality, proti chaosu a destrukci hodnot se orientuje k sociálním perspektivám doby, zdůrazňuje noetické zaměření ke skutečnosti.“⁴

Nástup fašismu ovlivnil literaturu nejvíce, a to proto, že hned od počátku s ním její pokrokové křídlo svádělo tvrdý zápas; ten postupem doby nutně třídil síly literatury. Dochází tak ke stále výraznější diferenciaci v táboře inteligence, protože pokrokové intelektuály nutí události k tomu, aby se více přimykali k levici a stavěli se na obranu demokratických svobod a proti fašismu. Zůstávat na stanovisku „středu“ se stává stále absurdnější. Velmi kladně zde působila organizace Levá fronta a Fučkův týdeník Tvorba. Dochází k boji „v umělcích samých, neboť objektivní skutečnost je důrazně nutí, aby si vyjasnili vztah k okolnímu světu a určili místo, jaké má mít v třídním zápase jejich tvorba. ... Ne náhodou se okolo prvé poloviny let třicátých vynořil i u nás tak naléhavě problém socialistického realismu.“⁵ A nikoli náhodou vzniká v těchto letech skupina Blok, která vydává progresivní časopis U-Blok.

Umělci se zúčastňují politického boje strany; bojují proti reakčním silám a staví se proti fašismu. Nelze však tvrdit, že by celá česká literatura ve třicátých letech byla pokrokového ražení a že by celá patřila k levici nebo že by projevy reakčního křídla literatury těchto let byly bezvýznamné. Právě naopak. Tak, jak se aktivizovaly pokrokové síly, začíná důrazněji do kulturního dění zasahovat i pravicová reakce. jejíž postavení je o to snažší, že „demokratičtí“ autoři

se v této době ještě nesjednotili. Někteří spisovatelé z pravice si chtěli už tehdy zajistit v národě místo pro sebe, a proto „přehodnocovali hodnoty“ a vylučovali pokrokové české spisovatele z národa. Proti těmto činům se v prosinci r. 1934 ozývá v Lidových novinách Karel Čapek, kterého chtěl R. Medek mezi jinými vyloučit z české kultury. Čapek konstatuje, že není „bolševik ani marxista“, že nemá „osobních pohnutek k nějaké něžnosti vůči kulturní levici“, ale že pokud dýchá nepřipustí, aby byl z národa vylučován St. K. Neumann, V. Nezval, K. Toman, Fráňa Šrámek, Vl. Vančura, J. Seifert, J. Hora a jiní. Čapek zaujímá pak bojové stanovisko, když říká: „... my spisovatelé se z národa vyhodit nedáme; hoňte si nás, jak chcete, my se ho nepustíme; my ho potřebujeme víc než vzduchu, a naše láska je mu potřebnější než všechny peníze vlasteneckých bank. Když šlo o vzkříšení národa, byli tu spisovatelé dřív než Hodáčové nebo Štrábrní. A tahle tradice je na naší straně.“⁶

Podrobněji o této složité situaci na kulturní frontě ve třicátých letech pojednává Jaromír Lang v článku „K problematice bojů české marxistické kritiky s buržoazními tendencemi literatury a kulturní politiky třicátých let“.⁷ Klade si za úkol „lokalizovat pokud možno historicky přesně tyto projevy uměleckého a teoretického zpátečnictví a pověstného českého maloměšťáctví“.⁸ K podrobnějšímu poučení odkazujeme proto na tento článek i na celý sborník, v němž článek vyšel. Pro orientaci však uvedeme Langovo dělení, protože v podstatě správně ukazuje danou situaci.

Na rozdíl od St. K. Neumanna a B. Václavka, kteří vidí dvě hlavní nepřátelské tendence — zhruba řečeno ruralismus a katolicismus —, člení Lang toto období podrobněji a nachází tyto směry, tendence, ideologie: Hradní ideologii (pragmatisticko-liberální ideologii středu), reprezentovanou např. Ferdinandem Peroutkou a jeho přítomností a Jaroslavem Stránským a jeho Lidovými novinami. Sem řadí Lang také pragmatisty a legionářské spisovatele. Správně upozorňuje, že tato ideologie znamenala velké nebezpečí pro inteligenci a maloburžoazní složky národa, protože zde šlo o domnělý pokrok, který se brání „diktaurě zprava i zleva“. Do této skupiny patřili např. i bratři Čapkové. Na známém příkladu Karla Čapka je však možno dokázat (konkrétně na jeho činnosti organizační, publicistické i umělecké), jak některé skutečně demokratické síly se pod tlakem veřejných událostí přesouvají v době vážného nebezpečí pro český národ k levici a jak postupně vzniká jednotnější a jednotnější protifašistická fronta. Dále Lang rozlišuje ideologii tzv. českého integrálního nacionalismu (v literatuře se snažila uplatnit např. přes Jiřího Karáska ze Lvovic, Karla Horkého, Rudolfa Medka aj.), ideologii německého a italského fašismu v české kultuře (to byla však ideologie u nás poměrně cizí), ideologii českého bojovného katolictví, katolického spiritualismu a klerofašismu, ideologii agrofášistického ruralismu. Vedle těchto hlavních tendencí existovala ovšem ještě řada dílčích teorií a tendencí. Společného jmenovatele všech těchto ideologií nachází Lang v tom, „jaký vztah měli jejich mluvčí k historickému poslání naší i mezinárodní dělnické třídy v té době a jak se stavěli k jedinému a důslednému představiteli soudobého pokroku, k Sovětskému svazu.“⁹ Proti všem těmto tendencím bojuje levice — a zvláště důležité místo tu zaujímá marxistická kritika a publicistika (B. Václavek, J. Fučík, Zd. Nejedlý, St. K. Neumann aj.) —, k níž se přimyká stále více lidí z tábora české inteligence. K diferenciaci v tomto táboře dochází, jak jsme již uvedli, pod vlivem politických událostí. Literatura bývá tehdy dělena na „levou“ a „pravou“. Postupem doby však probíhá ještě další krystalizace, dělítko na „levou“ a „pravou“ literaturu nepostačuje, a dochází k jasnému členění na literaturu protifašistickou a na tu, která se tohoto boje nezúčastňuje.

Největší třibení se projevuje kolem roku 1936 (Španělsko) a roku 1938 (Mnichov). Tyto události vyvolaly silnou reakci v uměleckém táboře (projevila se v řadě literárních a organizačních činů) a urychlily sjednocovací protifašistický proces, který ovšem začal už v dřívějších letech.

Tak fašistické provokace v roce 1934 u nás jsou popudem k vytvoření Obce československých spisovatelů. Veřejně vystupuje 150 členů s protestem proti fašismu, proti reakčním silám a proti válce. Proti tomuto manifestu, který je zatím osamocenou akcí spisovatelů, ozývá se Rudolf Medek.

V této době ještě není možné tvrdit, že „velká většina umělců zaujímala jasný a důsledný protifašistický postoj“. Konstatuje to v České literatuře¹⁰ J. Brabec, když dokládá, že „není možné stát na pozici buržoazní ideologie, na pozicích antirealismu a zároveň zaujmout opravdu důsledně protifašistický postoj“. Doba žádá po umělcích nejen protesty, nýbrž i to, aby své poznání vyjádřili v uměleckém díle.

To se stává poprvé ve větší míře v roce 1936.

Rok 1936, rok agrese ve Španělsku, spisovatele vyburcovává. Je to první větší náraz skutečnosti, kterou někteří viděli na vlastní oči (Fr. Halas, H. Malířová, Zd. Nejedlý, J. Kratochvíl nebo E. E. Kisch, který už 25. 12. 1936 publikuje v Rudém právu reportáž Matka Madrid¹¹). Neumann se velmi brzy — v srpnu 1936 — ptá v úvodníku Rudého práva gorkovsky: Kde jste zase, mistři kultury? A volá na pomoc spisovatele, kterým vytýká, že po manifestu Obce českosloven-

ských spisovatelů umkli. Bylo to v souhlase s Neumannovým názorem, který chtěl spisovatele sjednotit nikoli pomocí provolání, nikoli „na základě politického vyznání nebo stranické příslušnosti, ale na základě tvorby, která by byla vytvářena metodou socialistického realismu“, jak o tom mluví roku 1936 v U-Bloku.¹²

Tehdy se objevuje — a jistě by se objevila i bez Neumannova vyzvání — řada básní, v nichž se autoři „stávají mluvčími svého lidu tam, kde jiní nemluví dosti jasně nebo kalí vody, mluvčími širokých lidových vrstev, které ... dobře cítí, že jde ve Španělsku o věc lidu, míru, svobody, demokracie a socialismu“.¹³ Hned v březnu 1937 vychází nákladem Indexu a s úvodem Bedřicha Václavka sborník *Španělsko v nás*, který shrnuje verše básníků českých, slovenských, „lašských“ i německých z ČSR. Dokumentuje širokou frontu spisovatelů, kteří jsou v tomto boji jednotni a kteří si skutečně uvědomují, že boj španělského lidu je také bojem za naši svobodu, jak to např. dokládá Horova báseň *Španělsko v nás*:

*Padají znovu, padli za svou vlast.
Blahoslaveni, do dějin se berou.
Tisíce mrtvých leží pod sierrou,
tisíce živých jde jim život krást.*

*Španělsko, obraze mé vlasti v světě jiném,
Španělsko v nás, jež cloníš nás svým stínem ...*

Halas tehdy už vyzývá přímo k boji: Miřte miřte dobře / s usmrcující láskou / miřte miřte dobře /. Neumann jde ještě dále:

*Stydím se zpívat a aspoň zpívám,
protč že na ty, kdož mlčí, plívám,
jsou zradou vinni.
Na jejich hlavu krev tvého mláďa.
Československou teprve zradí —
ne, už to činí*

(Stydím se zpívat)¹⁴

Vítězlava Nezvala inspiruje k rozbořené básni *Dvanáct novoročních výstřelů* událost z 1. ledna 1937; cítí, že „těch dvanáct drzých výstřelů oťrese celým světem“.¹⁵

Všechno, co bylo mezi básníky zdravé, protestuje. Vedle Hory, Halase, Neumanna a Nezvala protestuje Novomeský, Seifert, Poničan, Holan, Noha, Pekárek, Taufer, Nechvátal a další. „Vyslovují úzkosti spravedlivých, křičí o hrůze dětských mrtvolek, jimiž se pokrývají ulice Madridu bijí na poplach proti fašistické zpučnosti a proti pudu ničení ...“¹⁶ Zároveň všemi svými verši varují.

Sborník *Španělsko v nás* nebyl jedinou spisovatelskou akcí. Již v roce 1937 vyšel např. jiný sborníček *Španělsku*, řada spisovatelů se ozvala v novinách a v dílech samostatně vydaných a podílela se také značně na agitaci a propagační práci při akcích organizovaných na pomoc demokratickému Španělsku. Tyto činy hodnotí např. Jiří Stýskal v článku *Boj za demokratické Španělsko a marxistická literární kritika třicátých let*.¹⁷ Dokazuje, že právě španělské události rozlišily dvě fronty kultury, „ostře diferencované právě svým odlišným poměrem k událostem španělským“.¹⁸

Do tohoto boje zasahují vedle publicistů a básníků také prozaikové, např. Vl. Vančura v Donu Quijotu bojujícím (obraz dona Quijota byl v té době v literatuře využíván často, ztvárnil ho také Halas, John aj.) nebo Karel Čapek ve verších, v próze, v dramatu a zejména pohotově v Lidových novinách.

Rok 1936 byl tedy prvním velkým nárazem, který prověřil českou literaturu.

Španělské události měly vliv i na další činnost spisovatelské Obce,¹⁹ která v roce 1937 navázala spojení s Asociací mezinárodních spisovatelů v Paříži a vyvíjí pak intenzivnější činnost, na níž se především organizačně podíleli J. Hora, K. Čapek, A. Hoffmeister a I. Olbracht. V květnu r. 1938 je vydán manifest *Věrní zůstaneme*, který poukazuje na manifest spisovatelů z r. 1917, „vybízí všechny k pevnému spojení v boji za svobodu a demokracii a přímo vyzývá vládu, aby jednala podle vůle lidu“.²⁰ V době Mnichova pak bylo uveřejněno manifestů několik. Je vydán např. manifest *K svědomí světa*, který dosáhl jistých výsledků pro naši věc ve Francii a v Anglii, kde byl uveřejněn i v denním tisku. Tyto manifesty nebyly zvláště radikální. Progresivnější úlohu sehrál až manifest, vzniklý z popudu Umělecké besedy, který se jasně postavil proti mnichovskému diktátu.

Rok 1938 vzbudil nejen velkou vlnu protestů, ale také velkou vlnu nové tvorby. Funkce literatury se vyhraňuje. Mizí v té době různé směry a skupiny a literatura je diferencována stále více podle postoje autorů k novým skutečnostem. Celá literatura tíhne více doleva, touha zůstat stranou se ukazuje nemožnou. Básníci nejistot a smutku jsou přivedeni k boji. Obracejí se k realitě, k zemi a ke konkrétnímu člověku, jejich verš se projasňuje. Ovšem — jak praví J. Brabec — „tato orientace na nové životní obsahy, aktivizace postoje ke skutečnosti se neděje popřením uměleckých postupů a prostředků, které si poezie do té doby vytvořila, ale jejich proměnou, přehodnocením“.²¹

Často dostává literatura v této době téměř buditeleský charakter. Objevují se obrany a chvály české řeči, jimiž spisovatelé hájí svůj národ. Aktivizují se všechny prostředky — noviny, časopisy,²² divadla, spisovatelé konají řadu přednášek (St. K. Neumann, J. Fučík, B. Václavěk aj.) s tímž posláním, za jaké bojují ve svých dílech. Proti Mnichovu vystupuje např. i Karel Čapek, který hned 22. září 1938 otiskuje v Lidových novinách článek *Modlitba toho večera*. Říká v něm, že náš národ neztratil nic ze své cti, že ztratil jen kus svého těla, ale že přesilně žije. Věří v budoucnost proti násilí a dočasné moci, v budoucnost, o kterou se musíme sami přičinit. Zdůrazňuje, že národ teď nepotřebuje zoufalců, ale že potřebuje víru, vnitřní sílu, lásku a práci pro své lepší přístí.

Lidé „emigrují z vlasti do vlasti“ a básník Holan volá to, co cítí všechen lid: „Zem bédná. bédná, bédná, bédná, / ale zem pouze jednou jedna / a jako jednu mít ji chci.“ Je v tom bolest i protest, ale také odhodlání k činu. Za této situace se stává převázení Máchových ostatků z Litoměřic přímo národní manifestací a dalším popudem k tvorbě básníkům Nezvalovi, Holanovi, Halasovi a dalším.

Mnichovský diktát zapůsobil na básníky velmi otřesně, ale poezie jako celek se brzo vzpamatovává a nachází témata, jimiž jasně promlouvá k národu. Obrací se k rodné zemi, ke krásám domova, ke slavné minulosti, k velkým klasickým postavám naší kultury, ku Praze jako symbolu národa. Tato témata přetrvávají ještě do okupace. Do literatury proniká alegorie, nápověď, literatura nachází prostředky, jak obraz doby a její tep vtělit do literárního díla, jak posilovat před blížící se katastrofou, která bude ještě větší, než byla katastrofa mnichovská. Halas píše *Torso naděje*, Seifert *Zhasněte světla*, Holan *Září 1938* a *První testament*, Nezval *Pět minut za městem* atd.

Stejně pohotově, jako vyšel sborník k událostem ve Španělsku, vychází nyní koncem roku 1938 výbor básní, otištěných v Lidových novinách a v Kritickém měsíčníku, pod názvem *Český podzim 1938*²³ s příspěvky Bassovými, Cassiovými, Halasovými, Holanovými, Horovými, Kapounovými, Mikuláškovými, Neumannovými, Tomanovými, Závadovými a jiných autorů. Tyto lyrické básně jsou „při vši rozmanitosti individuální jakoby písněmi o jediné věci: o nenávisti k fašismu“.²⁴

Březen r. 1939, okupace našich zemí, dovršuje tento tragický proces.²⁵

Celkový vývoj poezie v třicátých letech dokazuje, že „poezie roku 1938 a 1939 není žádným vychýlením z dřívějších cest“ ani jen „dovršením předcházejícího procesu“. Tato poezie „vyrůstala z předcházejících zápasů“ a „zcela konkrétní historický náraz umožnil české lyrice vyrovnat se s národními událostmi tak, že se stala krédem i posilou národního kolektivu.“²⁶

2

Druhým obdobím, v němž svádí česká literatura boj s fašismem, jsou léta 1939 až 1945. Pokusme se alespoň v hrubých rysech zjistit, jaké podmínky v této době česká literatura pro svou existenci měla, kde a jak tato literatura vznikala, a konečně se pokusme charakterizovat pomocí typických příkladů jednotlivé okruhy této literatury a určit, jakými prostředky proti fašismu bojuje.

Za let okupace se změnilы podmínky literárního vývoje v samé podstatě, protože nesvoboda a tlak byly průvodními zjevy doby.

K charakteristice poměrů nám dobře poslouží např. situace v tisku. Noviny a časopisy (kromě ilegálních), které projevovaly třeba jen sympatie s pokrokem, byly zastaveny. Pracovaly jen listy loajální nebo fašistické. Tak už 20. října 1938 (ještě před okupací!) vychází poslední legální Rudé právo (je zakázáno spolu s komunistickou stranou a zároveň je zastaven všechen komunistický tisk), ke konci roku 1938 (tedy opět ještě před okupací) je na základě zákona o mimořádných opatřeních a zákona na obranu státu zastaveno ze 4000 novin a časopisů

1900. V roce 1940 už pracuje jen 1868 časopisů. Ale jejich počet pak dále klesá, takže ke konci okupace jich vychází už jen okolo 500.²⁷ Rada časopisů byla zatlačena do ilegality, ať už šlo o noviny a časopisy ilegální ÚV KSČ, nebo o časopisy závodní, mládežnické aj. Jejich vydávání se zúčastnili také spisovatelé. Podzemní časopisy vycházely dokonce i v koncentračních táborech.²⁸

Je samozřejmé, že za této situace musí česká literatura přebírat mnoho nových funkcí. Má jednu velkou výhodu — totiž možnost působit na široký okruh lidí a být chápána; této možnosti se snaží v plné míře využít.

Fašisté si tuto mobilizující úlohu literatury velmi dobře uvědomovali. Vždyt prováděli křížácká tažení proti humanistické literatuře už ve třicátých letech. Proto se za okupace neustále snaží umlčet českou kulturu současnou i minulou, proto zavírají už v listopadu 1939 české vysoké školy, proto pronásledují české spisovatele, posílají je do vězení a na popravistiště. Mnoho spisovatelů bylo za okupace zahráno do koncentračních táborů, povražděno a umučeno (Vl. Vančura, J. Čapek, J. Fučík, K. Poláček, J. Kratochvíl aj.), přes sto českých novinářů, z toho 37 komunistů, zahynulo v koncentracích.²⁹ Tak se postupně během okupace stěhuje část naší literatury z vězení duchovního i do vězení skutečného.

Všechna tato fakta a tlak, který fašismus v letech 1939—1945 na českou literaturu a na celý život vyvíjel, dělí uvedené období na několik etap. J. Brabec periodizuje v Tezích k dějinám české literatury³⁰ léta okupace blíže na údobí 1939 až konec roku 1940, 1941—1943 a 1943 až konec války, a charakterizuje je v podstatě takto: V letech 1939—1940 je ještě možno vyjadřovat se ve zřetelných symbolech a jinotajích. Zároveň v této době legálně podporuje boj české literatury i marxistická kritika, která část svých prací veřejně otiskuje. V letech 1941—1943 je tlak na literaturu zesilován; nejvíce umělců je pronásledováno a zavíráno. (Fašistům se daří postupně české umění izolovat a ochromovat, ovšem ani tentokrát se mu nedaří české umění umlčet.) V letech 1943—1945 je možnost oficiálního působení literatury omezena na minimum, možnost širokého působení tištěné literatury téměř mizí. (Proto pracuje literatura nejvíce různými ilegálními způsoby. Šíří se v rukopisech, opisech; objevuje se protinacistická anekdota.)

Všechny tyto skutečnosti je třeba brát v úvahu a brali je za okupace v úvahu i spisovatelé. Odbojem proti fašismu se už nestává pouze přímý útok, ale i posila národa, udržování lidu ve víře. A tak literatura vychovává lásce k vlasti, vyzvedává národní tradice, proti nimž fašismus vystupuje, udržuje národ v „protinacistickém ideovém postoji“. Nejsou to úkoly lehké, a proto k jejich plnění mobilizují literáti všechny prostředky, využívajíce nejrůznějších úskoků, aby se dobré literární dílo, prospěšné české věci, rozšiřovalo i přes zákaz okupantů mezi lidmi: znovu jsou tištěny starší české knihy s falešným, tj. dřívějším rokem vydání, pod nezávadnými knižními obálkami vycházejí knihy s významným politickým obsahem,³¹ na knižní trh přicházejí záměrně práce, které v novém kontextu společenském dostávají nový aktualizovaný obsah, po domech jsou neoficiálně prodávány knihy, které není možno nabízet veřejně v knihkupectvích, jsou cyklostylovány ilegální knižičky³² apod. Je využíváno rozhlasu, v němž např. od počátku roku 1940 běží dvakrát měsíčně Jílkův cyklus Tisíc let spisovné mateřštiny, který Němci v červnu zastavili (autor došel k Jungmannovi). A je to také činnost různých uměleckých klubů, kde v přednáškách a klubovních večerech jsou návštěvníci posilováni ve víře. Např. Klub umělců v Praze uspořádal v letech 1939—1945 na 260 klubovních večerů, z nichž některé dostávaly alegorický význam a na nichž promlouval i J. Fučík a B. Václavek.³³

Plnění těchto úkolů české literatury nepřekážely jen soustředěné fašistické německé síly, ale také někteří ojedinělí čeští spisovatelé a publicisté, kteří s fašismem koketovali. Byli to ti, kteří se už ve třicátých letech stavěli proti národní kultuře a pokrokovým tradicím a s nimiž se utkal např. K. Čapek. Pro dokreslení můžeme uvést např. Zavřelův vlastní životopis *Za živa pohřben*, který vyšel v roce 1942; autor v něm hrubě napadá české spisovatele — J. Wolkra, K. Čapka, F. X. Šaldu aj. — a pochlebuje fašismu. Naštěstí byly takové projevy českých literátů výjimečné.

Daleko více bylo případů, kdy levicoví umělci šířili odbojné myšlenky právě přes loajální listy nebo v listech, které fašisté trpěli. Např. B. Václavěk dokázal využit Moravského večerníku, s jehož koncepcí nesouhlasil, ale také Lidových novin, v nichž psal o tradici, kulturní aktivitě, o básnickém slově nebo o vztahu mezi básníkem a lidem,³⁴ tedy o tématech, skrývajících v sobě i silný jinotajný akcent.

Literatura období 1939—1945 však není vytvářena jen silami, žijícími na tzv. svobodě, silami, které se mohou v různě utajené formě projevovat legálně. To je pouze jedna její větev, a i ta konspiruje. Konspiruje např. tím, že řada nežádoucích autorů publikuje pod pseudonymy (což je možné ovšem především v novinových statích, kde se totožnost autora nezjišťovala), ale konspiruje i tím, že někteří spisovatelé propůjčují pro díla pronásledovaných kolegů své jméno. To se týká Jiřího Ortena, který používal jména Jiří Jakub nebo Karel Jílek, E. A. Saudka, kterého nejednou zaštitil Aloys Skoumal, Pavla Eisnera, Julia Fučíka, Bedřicha Václavka a jiných.

Vedle této větve literatury žije literatura ve vězeních a v koncentračních táborech. Tato literatura posiluje uvnitř vězenských zdí, ale je také pašována mimo tyto zdi.

Konečně je tu i silné křídlo protifašistické literatury rukopisné, která koluje mezi zascvěcenými. Do boje se snaží zapojit i literáti, kteří z českých zemí emigrovali.

Chceme-li tedy alespoň částečně postihnout obraz protifašistického odboje českého okupačního písemnictví, musíme se stručně zabývat těmito okruhy. Literatura v těchto různých prostředích měla různé podmínky ke své existenci, musela se jim přizpůsobit, a proto její síla, rozsah působení a umělecká hodnota jsou rozdílné, i když cíl je společný.

*

První oblast tvoří ta větev literatury, která využívala za okupace v boji proti fašismu možností daných legalitou.

Hned na počátku okupace doznávaly ještě ve spisovatelích vzpomínky na Mnichov a zvláště je pobuřovalo uchvácení našich zemí Němci, k němuž se pochopitelně nemohli okamžitě vyslovit veřejně tak jako ke španělským událostem v roce 1936 nebo k Mnichovu na podzim roku 1938.

Spisovatelé jsou v prvních okupačních letech velmi aktivní a snaží se národ podněcovat k činnosti. S tím souvisí ostrý postoj proti „demoralizaci, trpné pasivitě, rezignovanému vyčkávání a kultu malosti“,³⁵ jak se to projevuje např. v básních Halasových, Holanových, Nezvalových nebo Neumannových.

Z tohoto důvodu se literatura orientuje k oblastem, které mohou posilovat víru a podněcovat k aktivitě. Jsou to oblasti, k nimž se literatura utíká vždy v dobách nesvobody a jejichž účinek má tedy již vyzkoušen.

V první řadě jde o návrat k národním tradicím (téma živé už ve třicátých letech v době ohrožení Československé republiky), především ke slavné historické minulosti. Na tuto strunu se snaží hrát také oficiální fašizující literatura, protože i ona je si vědoma síly této tematiky; ta vyzvedává ovšem tradice zcela jiné, našemu národu nepřátelské.

Autorům současným pomáhají v tomto boji proti násilí i autoři „mrtví“, ti, které chtělo pravicové křídlo už v roce 1934 vyobcovat z literatury a které obhájil Karel Čapek. Jejich díla, vypůjčovaná z veřejných i soukromých knihoven, kolují mezi lidem a jsou také znovu vydávána. Nově se tak aktualizuje např. dílo Jiráskovo, staré české pověsti, řada básní Nerudových, Čechových, Vrchlického, Tomanových aj. Např. verše z Tomanových Měsíců „Ale setba svatá / se neporuší. / Neb zákon jediný jest klíčiti a růst, / růst za bouří a nepohody, / všemu navzdory“, dostávají v novém kontextu nový, hlubší význam. Lid jim rozumí a „hraje dále“, řečeno slovy Halasovými, a „nezoufá a nezrazuje“, řečeno slovy Neumannovými.

Z žijících autorů se k minulosti obracují jak prozaikové, tak básníci. Dnes už ke klasickým dílům patří nedokončené *Obrazy z dějin národa českého*, které Vančura začal psát před okupací. Ale do boje se zařazují také historické romány K. Nového, Č. Jeřábka, J. Mařánka, Fr. Kubky nebo I. Olbrachta; jsou protipólem „reakčním pojetí historických tradic“, jak jsou zobrazeny např. v díle J. Durycha nebo Fr. Křeliny (poukazuje na to J. Brabec v Tezích).

Řada básníků kreslí jako symbol národa obraz Prahy — např. J. Seifert (*Světlem oděná*), V. Nezval — nebo zachycují ve svých knihách minulé zjevy české kultury, z nichž vyzdvihují právě ty složky, které jsou nejprogresivnější. Přes tyto zjevy mluví k současnému člověku a k současné situaci. Tak je využíváno obrazu K. H. Máchy nebo B. Němcové (především u příležitosti jejího výročí), jíž věnuje knihu básní Jaroslav Seifert a František Halas. Když Halas píše v roce 1940 v básni *Chvála naší paní* verše „paní / matko naší velikosti chraňte lid a země klín / až po srdce rozevřený řezem císařským/“, není nikdo na pochybách, že se neobrací jen k Boženě Němcové.

S obdobnou problematikou přichází i část publicistiky a literární kritiky, která rovněž posiluje vědomí lidí poukazem na slavné zjevy minulosti. Za příklad může sloužit Julius Fučík, který se r. 1940 uchyluje také k Boženě Němcové.

Poezie byla v této době spjata s národem velmi úzce a zachovala se nejméně; znovu aktuální se stává téma domova, oslava české přírody a rodného kraje.

Když už není možno mluvit otevřeně, využívají autoři stále více jinotaje. Srozumitelný symbol, přetavující silou básnického slova realitu, není také pro naši poezii novým jevem. Nyní ho vkomponovává do své tvorby Nezval, Holan, Seifert, Závada, Kriebel a řada dalších básníků. Čtenář, vychovaný už literaturou dřívějších období, zejména poezií třicátých let, jinotaje předpokládá, hledal je a rozuměl jim. Proto dokázal odhalit alegorii, kterou spisovatel do básně vskutku vložil, ale vedle toho také často podkládal jinotajný význam i těm místům, kde autor nic podobného nezamýšlel. Přesto i takové básně, které na sebe braly alegorický ráz až jaksi dodatečně a bez úmyslu spisovatelova, sehrály důležitou úlohu ve vytváření posilujícího ovzduší. Tato čtenářova schopnost dokázala nově aktualizovat i poezii klasiků a zařadit ji tak do jedné bojové fronty s dílem současných autorů. Díky tomu se mohlo zúčastnit boje proti fašismu prakticky téměř vše, co bylo v české literatuře progresivní a umělecky hodnotné.

Je přirozené, že autoři, kteří vstoupili do literatury v letech dvacátých a patřili

k tzv. avantgardě, nyní se většinou plně angažovali v boji proti fašismu. Je tedy možno souhlasit se slovy L. Novomeského, která pronesl v srpnu 1964 na konferenci o protifašistické literatuře v Tálech: „Básnická avantgarda, s kterou si socialistická kritika nevedela rady, lebo sa ‚sústavne odvracela a odvádzała pozornosť od aktuálnej problematiky triedného boja‘... , takmer všetkými svojimi menami vyspievala v poézii všetko to, čo umlčaná politická avantgarda v Čechách nemohla vypovedať svojím spôsobom. A čitateľ, v spoločnom cítení s nimi, porozumel Halasovi i Seifertovi, Holanovi a iným, o Vančurovi nehovoriac, práve tak ako Nezvalovi alebo Neumannovi.“³⁶

Za okupace se ozývá také mladá generace, která v té době dozrává a z níž 14 autorů vystupuje v Jarním almanachu básnickém 1940. Zde nejde o poezii se silným bojovým akcentem proti poměrům, o poezii, která by si kladla za cíl bojovat proti silám národu nepřátelským, ale o poezii, poznamenanou tíživými poměry, vycházející z těchto poměrů, a proto o poezii, která je do jisté míry symptomem doby. I v ní je však obsažena láska k domovu a k jeho kráse, i v ní je obsažena dávka naděje.

Almanach byl přijat s různými pocity; na jedné straně v něm vidí kritika „znak podivuhodné síly této země, důkaz nevyčerpateľného mládí“,³⁷ na druhé straně se proti němu ohrazuje generační druh Jiří Hájek, který má mladým autorům za zlé útek od současné problematiky do introspekce, subjektivismu a egocentrismu.³⁸

Je to generace, procházející depresi, generace nejednotná. Nemá společný program a část z ní (např. L. Čivrný, J. Orten, J. Kainar, J. Kolář) nesouhlasí ani s tím programem, který se snažil formulovat Kamil Bednář ve Slově k mladým, kde chtěl pocity této generace vyjádřit. Nejsilnějším básníkem z nich, který za okupace tragicky zahynul, je Jiří Orten.

Členy této generace jsou však i takoví (upozorňuje na ně správně J. Brabec v Tezích k dějinám české literatury), kteří se přímo jako komunisté zúčastňují ilegální práce — popravený Hanuš Fantl nebo Ivan Javor, zabítý při bombardování v koncentračním táboře, který např. redigoval ilegální časopis My z Kolbenky. Je to tedy generace, která má významný podíl na boji proti útlaku.³⁹

Tlak, který byl postupem doby na literaturu neustále stupňován, znesnadňoval víc a víc možnost legálního vyjadřování, byť třeba v alegorickém rouše. Proto vedle literatury, která mohla být za cenu ústupků tištěna, sílí proud ostrých protifašistických prací, které nelze šířit tiskem (některé básně Hrubinovy, Horovy, Halasovy, Holanovy, Neumannovy aj.). Tato poezie koluje jen v rukopisech, je tištěna v ilegálních časopisech a v době těsně poválečné vychází jako silné a bohaté věno nové, svobodné české poezie. Zejména těmito díly je udržována progresivní kontinuita celého našeho literárního vývoje.

V obdobných podmínkách jako poezie pracovala samozřejmě i próza. Její pozice však byla těžší, protože prozaické dílo nevystačí jen s citovým zážitkem a nárazem, protože také déle dozrává. A okupace samozřejmě nepřipravila podmínky k tomu, aby odbojná próza mohla dozrát a aby se mohla vyjadřovat k současným problémům.

Ovšem obdobně jako poezie vytvořila i próza vedle „nadčasových“ prací několik silných, protifašistických děl, která nesnesla legální publikování v době německé nadvlády. Tato díla byla rovněž položena do základu naší poválečné literatury.

Zcela specifické místo v dějinách naší okupační literatury zaujímají básně, shrnuté už za války do sborníčku *Křik koruny české*. Myšlenka na sestavení této publikace⁴⁰ vznikla hned po vpádu Němců do našich zemí. Šlo o nápad Josefa Palivce, podporovaný Františkem Halasem, který vymyslel pro publikaci i alegorický název podle spisu pobělohorského exulanta Pavla Skály ze Zhoře. Halas za pomoci Josefa Hory a Václava Černého shromažďoval pro sborník verše. Přispěli Karel Toman, Jaroslav Seifert, Vladimír Holan, Josef Hora, František Halas a spolu s nimi jednou básní dokonce Rudolf Medek. (Jde o verše vízící se k popravě hradeckých studentů 17. listopadu 1939.) Autorství jiných se zatím nepodařilo dešifrovat. Všechny básně, shrnuté v publikaci, týkají se etapy od Mnichova po obsazení ČSR. Aspoň zde, nelegálně, mohli čeští autoři opakovat čin, který vykonali v roce 1937 a 1938. Tentokrát však šlo o podnik, který měl věc národa básnickým slovem bránit nikoli v hranicích české země, kde by kniha podobného druhu nemohla legálně vyjít, ale na širším, mezinárodním fóru. Publikace si kladla za cíl zainteresovat pro českou otázku zahraničí, a tím podpořit český zahraniční odboj. Verše, opsané na jednom psacím stroji, byly propašovány do Francie a tam vycházely jednak v časopisech, jednak byly vydány v květnu 1940 v Paříži pod názvem *Hlasy domova*. Rozmnožené o verše českých emigrantů vyšly ještě za války v Americe roku 1942.

Čeští básníci, zranění osudem milované země, vykřičeli a vyzpívali tu svůj vzdor a nenávisť. Cítili nutnost vyslovit nesouhlas a postavit se jménem svým i svého národa, který tu reprezentovali, proti fašismu. Učinili tak na obrazech slavné minulosti a domova, na obrazech Prahy, ale učinili tak i v bojových revolučních verších. Úvodní Halasova báseň *Do zbraně!* to jasně dokazuje.⁴¹

*A zase pod vším zaznívá
válečný chorál Božích bojovníků
a kdo snad ještě nezpívá,
hledá si notu ve zpěvníku.
Dívej se, světe! Copak nad tu hru je!
Hle, celý národ konspiruje.*

*Skobové kříže zběsile se svíjí
v troufalém větru tichých sdělení,
rodí se u nás letos tolik zmiří,
i zem se vzteká, užtknout nelení.
Dívej se, světe! Copak nad tu hru je!
Hle, celý národ konspiruje.*

*U pomníku mrtvých ze světové války
jsou schůzky padlých každou noc.
Radí nám do snů, jak nejlíp střilet z dálky,
a hotoví se jít nám na pomoc.
Dívej se, světe! Copak nad tu hru je!
Hle, celý národ konspiruje.*

*Už pevnost vlnajku vytahuje znova!
Do nebe rostou včera ještě slabí.
Cítí to v kostech garda Hitlerova,*

*nenajde díry, kudy utekla by.
Dívej se, světe! Copak nad tu hru je!
Hle, celý národ konspiruje.*

Halasova výzva „Táhněte odtud, pane generále“ (z básně *Hrob neznámého vojáka*) nebo Seifertovy sloky *Nad hrobkou českých králů*, v nichž ukazuje, že ani ženy, ba ani děti nemohou mít prázdné ruce, vyjadřovaly cítění lidu a dokumentovaly splynutí básníků s ním.

Zajímavý je přístup autorů k formální stránce básní. Snaží se měnit svůj styl, zastírat svou osobitost, aby ve verších, zaměřených silně protinacisticky, nemohlo být odhaleno jejich autorství. Kde se to autorovi plně nezdařilo, jako např. Holanovi v protihitlerovských slokách, tam raději bere své verše zpět.

Knížku *Křik koruny české* je možno pro způsob, jakým byla uváděna v život, i pro její zaměření považovat za jeden z prvních případů přechodu části české literatury do ilegality.

Tento uskutečněný sborník nebyl jedinou zamýšlenou podvratnou akcí českých básníků. Už v roce 1942 jsou znovu skládány verše pro revoluční podzemní almanachy *Máj*, jehož pořadateli byli V. Černý, Fr. Halas, B. Václavek a Vl. Vančura. K vydání almanachu však nedošlo a práce, které shromáždil Vančura, byly po jeho zatčení ztraceny. V soukromých archívech se některé příspěvky určené pro připravovaný almanach i vytvořené mimo něj dochovaly, a je mezi nimi už např. část Hrubínových veršů z *Jobovy noci*, a to verše „Ach, Čechy krásné, Čechy mé“.⁴²

Odbojné skupiny se tvořily po celé zemi, a to nejen se zaměřením literárním a vůbec kulturním, ale přímo s cílem ilegálně bojovat. Největší činnost v tomto směru vyvíjeli levě orientovaní spisovatelé, soustředění zejména kolem komunistické strany (která vydávala ilegální *Rudé právo*, *Tmaveček*, *Českou ženu*, na nichž se podílel až do svého zatčení J. Fučík. Také v Brně vycházely *Hlasy z podzemí* a *Moravská Rovnost*.⁴³ Kromě uvedených novin a časopisů bylo zorganizováno vydávání řady dalších tiskovin.). Tvoří se také konspirativní skupiny např. kolem Klubu umělců, kolem Kritického měsíčníku apod., samozřejmě že s různou náplní a s různým zaměřením i s rozdílným názorem na uspořádání poválečného života. Důležité však je, že všechny tyto skupiny si kladly jeden cíl — svrhnout fašistickou nadvládu.

*

Když jsme zpočátku zkoumali literaturu za okupace, našli jsme jedno její křídlo také ve vězeních a v koncentračních táborech. Literatura, která tu působila, byla v podstatě dvojí provenience; na jedné straně šlo o poezii, kterou do koncentračních táborů přinesli vězňové zvenčí, na druhé straně vznikaly původní verše přímo za branami žalářů. Právě zde doložila poezie nejjasněji svou sílu a životadárnou schopnost. Z obou oblastí byly po válce vydány autentické antologie nebo básnické sbírky, takže máme možnost posoudit i tuto část českého písemnictví. Knih, které by bylo možno začlenit k této větvi literatury, je mnoho. Desítky jich byly vydány tiskem brzy po osvobození.⁴⁴ Jde o práce různé ideové i umělecké ceny. Nám poslouží pro ilustraci jen některé příklady.

Pro první případ je typická čítanka z Oranienburgu, vydaná pod názvem *Chléb poesie*.⁴⁵ Jde o velmi osobitou antologii, jaká nemá obdoby v dějinách české

literatury. Shrnuje verše, které si uvěznění vysokoškolsí studenti vyvzpomínali ze svých nejmilejších básníků, aby jim ulehčily život v koncentračním táboře, přiblížily domov, českou zemi, rodinu, aby jim pomohly vydržet a přežít. Studenti v koncentracích zjišťovali, že verše plně vyjadřují jejich vzpomínky, představy, zážitky. Básníkové slovo se stalo nezczitelnou zbraní v boji proti okupantům, i když s tímto úmyslem nebylo původně pronášeno. Jeden z pamětníků, Josef Strnadel, říká: „A tu jsme počali v sobě objevovat něco, co nám přidávalo síly k překonání té bdy, co nám rozsvěcovalo šedivé, bezvýchledné chvíle předlouhých dnů, měsíce, léta... Byl to chléb vzácné strídy, nesmírně drahé a milé vůně a chuti, chléb poesie.“⁴⁶

Z těchto důvodů tedy byly shromažďovány kolektivně vyvzpomínané básně, které si vězňové opisovali do maličkých sborníků, učili se jim zpaměti, recitovali je ve volných chvílích.

Takových sborníčků vzniklo jen v Oranienburgu několik. Ten, který byl po válce roku 1945 vydán, byl uspořádán podle antologie grafika Bohumila Trity a Josefa Strnadela. Jsou v něm verše básníků českých — od Máchy a Zeyera až po Šrámka, Gellnera, Bezruč, Halase, Hrubína, Seiferta, Nezvala, Závadu, i verše básníků cizích — francouzských, španělských, ruských, antických. (Zajímavé např. je, že ve vězení přeložil zpaměti Rudolf Mertlík Ovidiův zpěv z Tristií a že tento zpěv působil silně podobným osudem básníkovým.)

Původní poezie, která přímo vznikala v koncentračních táborech, byla vydána např. K. J. Benešem ve sborníku s názvem *Poesie za mřížemi*.⁴⁷ Sborník, uspořádaný K. J. Benešem, nám poslouží jako reprezentant tohoto druhu literatury. Jde o knihu, kterou nenapsali jen básníci, ale často prostí lidé z přetlaku „vzdoru, vzteku, zoufalství, nenávisti, víry, hrůzy a naděje“.⁴⁸ A tak tyto verše otvírají „pohled do vnitřního života vězňů“, jsou do značné míry psychologickými dokumenty. Není to poezie politická, odbojná (psát tyto verše v lágrech bylo příliš velké riziko), není to ani poezie větších uměleckých kvalit — její síla leží někde jinde. V tom, že s ní lidé překonávali těžkosti vězeňského života, že jim pomáhala vydržet.

Sborník dělí verše do několika částí: jedny pojednávají o životě v koncentračních táborech, jiné o víře a vzdoru vězňů, o touze po dobově, jiné zase zpívají o pocitu osamění, najdou se verše intimní i satirické epigramy.

Taková poezie se šířila všude. V antologii je soustředěna z 36 vězení a koncentráků (nejvíce z Ravensbrücku, Pankráce, Buchenwaldu a Terezína), a to od 80 autorů, z nichž 14 zahynulo. Skutečných spisovatelů je mezi nimi pouze 10 (např. I. Bart, K. Bradáč, R. Habřina, M. Jirko, J. Kratochvíl).

Vězeňská poezie však nevycházela jen po válce, dodatečně, i když toto je jistě také důležitá kapitola historie naší literatury (např. verše J. Čapka a jiných autorů). V ebrašské káznici byly šířeny např. verše vězně A. Polavského, ženy v Ravensbrücku dokázaly vydat dokonce ilustrované svazky veršů např. Anny Kvapilové.⁴⁹ Bohatá byla tato činnost v Terezíně; píše o ní Jiří Weil v Židovské ročence na rok 5716 (1955—1956).⁵⁰ Zde působí nejotřesněji literární činnost ubitých dětí, jejichž deníky byly po válce vydány tiskem.⁵¹

K nejvyššímu vrcholu se literatura, napsaná ve vězení, vzepjala v díle komunisty Julia Fučíka. Jeho *Reportáž psaná na oprátce* byla z vězení propašována a po válce svědčila v celém světě o síle umělce, který bojoval za spravedlivou věc a jemuž se toto autentické svědectví podařilo uchovat pro příští generace.

V tomto světle jeví se málo výrazně a jen jako doplněk literatury, psaná v letech okupace českými umělci za hranicemi. Stať této problematice věnoval již roku 1947 Václav Černý.⁵² Jde o studii, s níž nemusí každý souhlasit ve všech detailech a vývodech, nicméně však o studii, vážící citlivě a s rozhledem klady a záporu emigrační literatury a zařazující ji do celkového vývoje naší i světové literatury.

Při výkladu o poezii dospěl Černý k závěrům, že emigrantské verše nejsou umělecky příliš silné; velké básně mohou vzniknout především z velkého osobního zážitku, radosti nebo utrpení, nikoli z doslechu o událostech. Proto ani verše o Lidicích, jejichž osud otrásl celým světem, nedosáhly té síly, jakou měla literatura domáci. Česká literatura si musela svůj boj protrpět sama doma, a taky si ho čestně protrpěla. Tam, kde emigrantská poezie píše o událostech doma, o vraždách, utrpení, působí často agitačně a papírově, nepřesvědčuje. Lepší je tam, kde zůstává u touhy po domově. Jde ovšem o literaturu, která má upřímnou snahu zařadit se do bojové linie, ale přesto stojí stranou hlavního proudu.

Pokud jde o emigrační prózu, potvrdil Černý rozbořem, že próza poezii svou hodnotou předčí. Domníváme se, že hlavním důvodem tu je možnost plnit i důležitou funkci dokumentární, reportážní. Skutečně řada prozaických děl napsaných v emigraci má dokumentární ráz nebo na dokumentu staví. Jde zde tedy o popis konkrétních událostí, které prožil český uprchlík, český voják, o popsání osudu jednotlivce nebo kolektivu v cizině, tedy o tematiku, kterou je možno ztvárnit i mimo hranice domova. To dělá třeba A. Hoffmeister v knize *Turistou proti své vůli*. Samozřejmě, že to neplatí veskrze, že vznikla též díla beletristická vytvořená v pravém smyslu slova fantazií autorovou, ale i tu musí jít o odraz doby, jako je tomu v práci Fr. Langra *Děti a dýka*, která reaguje svým způsobem na lidickou katastrofu. Tam, kde autor opouští realitu, kde nepodává záznam viděného a žitého, ale kde filosofuje, medituje, bývá obvykle rozbředlý a také umělecky slabý. Naproti tomu tam, kde zachycuje kus sebe, dosahuje větší účinnosti. Lze tedy v emigrační próze pozorovat, že tu platí přímá úměra mezi kvalitou a dokumentarností.

Emigrantské práce se do českých zemí za války nedostaly a působit tu ani nemohly. Nesehrály proto v okupovaném území žádnou bojovou úlohu — jako literatura tvořená domácími silami.

Nakonec je třeba se zmínit ještě o významné části literatury, která bojuje proti fašismu tím, že ho usvědčuje z jeho zlořádů a zločinů. Časově nezasahuje tato literatura svým vznikem do období okupace, pojednává však o něm a pomáhá otevírat oči mladší generaci, která fašismus nepoznala z autopsie. Jde o díla dokumentární, o reportáže z ilegálních bojů, koncentračních táborů apod., o memoárovou literaturu, a konečně i o krásnou literaturu, tímto obdobím dějin inspirovanou. Všem těmto knihám je společná snaha odhalit a usvědčit fašismus, vyložit jeho úlohu a varovat před ním i před všemi jeho novodobými formami.

Pozoruhodná je především velmi početná vrstva memoárové literatury, stojící na rozhraní mezi dokumentem a krásnou literaturou. Pamětníci, bývalí političtí vězňové, ilegální pracovníci, bojovníci na frontách, partyzáni, emigranti vzpomínají (samozřejmě se silnou dávkou osobního zaujetí a subjektivity, což nedjednou události zkrlesuje). Také úzký pohled většiny těchto autorů, omezený jejich účastí pouze na jednom úseku bojiště, dovoluje jim interpretovat toliko dílčí poznatky, i když jsou pro fašismus příznačné. Záleží tu pochopitelně na tom,

z jakého okruhu zkušeností pamětník zobecňuje; podle toho je nutno posuzovat i významnost jednotlivých vzpomínek.

Spontánní vlna děl tohoto typu vytryskla ihned po osvobození, bezprostředně a rychle. Tato první vlna nese známky překrotnosti, s jakou byla vytvořena, a stává se autentickým dokumentem doby právě uplynulé; knihám chybí nadhled, vyřídění zážitků, protože rána byla ještě příliš bolavá. Mísí v sobě hrůzu a radost z toho, že se podařilo tuto černou periodu přežít. Později pak nastupuje druhá vlna literatury tohoto typu, která nazírá na události ze širší perspektivy, třídí a hodnotí, zařazuje skutečnosti do celkových souvislostí.

Rozebírat stovky vzpomínkových a dokumentárních knih není úkolem našich poznámek, je však třeba říci, že jde o doklady, z nichž většina má nespornou cenu, protože díky jim se dochovalo v syrové podobě svědectví o době, proti níž naše krásná literatura vytáhla do boje se všemi zbraněmi. Deníky umučených dětí, poslední dopisy psané před popravou (např. Marie Kudeříkové a řady vězňů z Pankráce shrnutých do sborníku *Žaluji*), to je literatura, kterou diktoval život. Sborníky dokladů, svědectví o vraždách, mučení, ale i svědectví o síle lidí a jejich touze bojovat až do konce proti zlu, to je literatura, která nedovolí zapomenout na to, co bylo. Tím tvoří tyto knihy pro literárního historika, zkoumajícího okupační období, ruh mince, jejíž líc vytvořila krásná literatura v letech 1939 až 1945.⁵³

*

Rozsah poznámek, příležitost, k níž byly zpracovány, a někde nedostatek průkazného materiálu nám nedovolil, abychom danou problematiku vyčerpali. Nekladli jsme si to ani jako cíl. Řadu otázek, souvisejících s naším tématem, jsme ponechali stranou. Nezabývali jsme se např. vždy širšími souvislostmi, publicistikou, která sehrála za okupace důležitou roli, nehodnotili jsme významný přínos ilegálního tisku, nezabývali jsme se vlastní odbojovou činností spisovatelů, nezkoumali jsme divadlo, kabarety, anekdoty, způsob šíření rukopisné literatury a mnoho jiných otázek. Šlo nám jen o dílčí příležitostný pohled, o skutečné poznámky; to vtisklo pečeť i práci s materiálem a jeho využití. Ale snad i z toho, co bylo uvedeno, dá se poznat, že svou úlohu v letech okupace splnila česká literatura nejméně čestně.

P O Z N Á M K Y

¹ Tato stať byla zkráceně přednesena 17. prosince 1964 na konferenci o boji proti fašismu v umění, kterou uspořádala filosofická fakulta UJEP v Brně.

² Rozboru třicátých let věnovala se např. *Václavkova Olomouc* v roce 1962. Referáty vyšly v pětisetstránkové knize. Také byla tato otázka řešena v několika rozsáhlých studiích v časopise *Česká literatura* (Jan M u k a ř o v s k ý, Jiří B r a b e c, Mojmír G r y g a r, Ludmila L a n t o v á, Stanislava J a r o š o v á aj.) a rovněž jiné časopisy a knihy věnovaly místo těmto aktuálním problémům. Na některé z nich budeme odkazovat v dalších poznámkách. Významné studie k této problematice přinesl zvláště Jiří B r a b e c, který se touto otázkou i otázkou literatury za okupace zabývá soustavněji. — V některých částech nám byly vodítkem Teze k dějinám české literatury a články J. Brabce.

³ *Teze k dějinám české literatury*, Česká literatura 1962, č. 4, str. 402—413.

⁴ Op. cit. str. 403.

⁵ Jiří B r a b e c, *Neumannův zápas za socialistickou poesii v letech utváření protifašistické lidové fronty (1933—1937)*, Česká literatura 1955, č. 3, str. 225 a 229.

⁶ Lidové noviny 9. XII. 1934.

⁷ Otištěno ve sborníku *Václavkova Olomouc 1962, O marxistické kritice let třicátých*. Acta

Universitatis Palackianae Olomucensis, facultas philosophica, supplementum 7. Redigoval Jaromír Dvořák a Josef Š. Kvapil. Ostrava 1964, str. 57—71.

⁸ Op. cit. str. 59.

⁹ Op. cit. str. 65—66.

¹⁰ V citovaném článku Jiřího Brabce *Neumannův zápas za socialistickou poesii v letech utváření protifašistické lidové fronty*, str. 228.

¹¹ Článek je přetištěn v knize *Pravda veliké doby. Reportáže z třiceti ročníků Rudého práva*. 21. svazek IV. ročníku knihovny Rudého práva. Uspořádal a úvod napsal Josef Rybák. Praha 1950.

¹² Ve stati *Blok — jak se na to dívám* (U-Blok 25. 5. 1936). Blíže o tom viz ve stati Stanislavy Jarošové *Neumannova koncepce lidové kultury na konci třicátých let*, Česká literatura 1963, č. 3, str. 229 n. Citát je ze str. 237.

¹³ Václavkův úvod ke sborníku *Španělsko v nás* (red. Fr. Nechvátal), Praha 1937, str. 5—6.

¹⁴ Všechny citované verše jsou otištěny ve sborníku *Španělsko v nás*.

¹⁵ *Španělsko v nás*, str. 11.

¹⁶ B. Václavěk v úvodu ke sborníku *Španělsko v nás*, str. 6.

¹⁷ Otištěno v citovaném sborníku *Václavkova Olomouc 1962*, str. 111—116. Zde je shrnut bohatý materiál jak v textu článku, tak v poznámkách. Tam viz podrobnější poučení.

¹⁸ Op. cit. str. 114. Vedle tohoto shrnujícího článku rozebral Jiří Štýskal jako konkrétní příklad boje proti fašismu dílo Jaromíra Johna ve stati *Jaromír John v boji proti fašismu* (vyšlo v knize *Tři studie o moderní české literatuře*. Sborník studentských prací, Praha 1962, str. 83 až 102). Podrobně zde analyzuje především Johnovu knihu z r. 1940 Příběhy dona Quijota.

¹⁹ Viz příspěvek Jarmily Mourkové *K akcím spisovatelů na obranu republiky v době Mnichova*, Česká literatura 1959, č. 2, str. 183—186. Odtud čerpám.

²⁰ Op. cit. str. 183.

²¹ *Teze k dějinám české literatury*, str. 406.

²² Např. roku 1938 vyšla pouze tři čísla U-Bloku, čtvrté číslo, věnované české tradici, bylo připraveno, ale bylo vydáno až r. 1964. Toto číslo se velmi bojovně dokázalo postavit proti fašismu a využít k tomu i nejstarších dokumentů, jako např. dopisu z Říma do Čech z r. 869, listu krále Václava, jímž upravil poměr hlasů na universitě ve prospěch české strany, Husova listu z Kostnice Věrným Čechům, ale také Manifestu Slovanského sjezdu, materiálů z obrození i z doby novější. Tento příklad ukázal, že i nejstarší tradice mají mobilizující sílu a že příklady z české minulosti zaujmou i v budoucnou významné místo ve sporech českého národa s fašismem.

²³ Praha 1938. K Novému roku 1939 vydalo jako soukromý a neprodejný tisk nakladatelství Fr. Borový.

²⁴ Jan Mukařovský, *Čím připravovala literatura dvacátých a třicátých let kulturní revoluci*, Česká literatura 1961, č. 2, str. 135.

²⁵ Bohumil Novák v práci *Svědectví poesie. Z časů za živa pohřbených* (Praha 1948) shromáždil básnická vyznání českých autorů, v nichž protestovali proti ponížení a útlaču a posilovali v boji za budoucnost národa. Jeho kniha je nesena silným patosem a láskou k poezii i k národu.

²⁶ Jiří Brabec, *K problematice vývoje české poezie v letech třicátých*, Česká literatura 1964, č. 1, str. 30.

²⁷ Údaje k situaci v tisku jsou čerpány z knihy Vojtěcha Dolejšího *Noviny a novináři. Z poznámek a vzpomínek*, Praha 1963, str. 339—342 a 373.

²⁸ Viz např.: citovanou knihu Vojtěcha Dolejšího, kde je uvedena ještě některá další literatura; Bohumil Marčák, *Neodhalené tajemství*, Novinářský sborník 1963, str. 174 n.; Miroslav Kárný, *Časopis jediný svého druhu*, Novinářský sborník 1963, str. 180 n.; Vlastimila Kladiřová, *K historii činnosti ilegální KSČ v Praze v letech 1941—1942*, sborník Proti fašismu a válce, Acta Universitatis Carolinae — Philosophica et historica 1, Praha 1962, str. 121 až 174, aj.

²⁹ Viz Vojtěch Dolejší, *Noviny a novináři*, str. 399.

³⁰ Česká literatura 1962, č. 4, str. 409—413. Odtud čerpány i některé další údaje a třídění materiálu.

³¹ Jako příklad takového postupu mohou sloužit slova Františka Lóna (*Má vzpomínka na Bedřicha Václavka*, otištěná v knize Jaromíra Dvořáka, Zdeňka Filipa a Františka Lóna *Bedřich Václavěk v Olomouci a jeho boj proti fašismu*, Olomouc 1960, str. 45): „Dále jsme rozšiřovali brožuru Jiřho Dimitrova ‚Válka a dělnická třída kapitalistických zemí‘ s nevinným nadpisem ‚Měsíc české knihy‘ na obálce“.

³² Např. B. Václavkem připravený ilegální sborníček *Národní písně 1940*, což jsou dobové parafráze na lidové písně s protifašistickým zaměřením, hlásící se k moskevskému vedení odboje.

Viz stať Jaromíra Dvořáka a Zdeňka Filipa *Bedřich Václavek v Olomouci a jeho boj proti fašismu*, otištěnou ve stejnojmenném sborníku, Olomouc 1960, str. 32 n.

³³ Blíže viz o tom v knize *Klub umělců 1937—1947. Novoročenka k roku 1947*, Praha 1947.

³⁴ O této Václavkově činnosti se zmiňuje též Jaromír Dvořák a Zdeněk Filip v citovaném článku, str. 9—40. Viz také knihu Bedřicha Václavka *Tvorba a společnost*, Praha 1961 (úvodní studii napsal Václav Pekárek, edičně připravil Jaromír Dvořák s kolektivem bohemistů), v níž jsou přetištěny některé články tohoto zaměření.

³⁵ Jiří Brabec, *Teze k dějinám české literatury*, str. 410.

³⁶ Ladislav Novomeský, *Antifašismus — tvoje meno ľudskosť*, Kultúrny život 29. augusta 1964, č. 35, str. 4.

³⁷ Václav Černý v předmluvě k *Jarnímu almanachu básnickému 1940*, Praha 1940, str. 10.

³⁸ Jiří Hájek v knize *Generace na rozhraní. Studie a poznámky o umění, životě a společnosti*, Praha 1946.

³⁹ O ilegální práci některých soudruhů, patřících k této generaci, pojednává např. Vlastimila Kládiová v citovaném článku *K historii činnosti ilegální KSČ v Praze v letech 1941—1942*.

⁴⁰ Vyšla znovu r. 1947 s předmlouvou Josefa Palivce a doslovem Karla Cvejna. Odtud čerpám faktické údaje o vzniku a osudech knihy.

⁴¹ *Křik koruny české*, str. 15—16.

⁴² Zmiňuje se o tom J. Palivec v předmluvě ke knize *Křik koruny české*, str. 11.

⁴³ I této činnosti se snažili okupanti zneužít. Výstava *80 let Rovnosti*, instalovaná v září 1965 v Brně, přinesla např. řadu dokladů o tom, že fašisté se snažili padělat ilegální *Rovnost*, a tím odhalit ilegální pracovníky.

⁴⁴ Podrobněji viz o této problematice v článku Václava Běhouňka *Naše vězeňská literatura*, Kytice II, č. 9, září 1947, str. 385—396. Zde je uvedena řada publikací tohoto zaměření.

⁴⁵ *Chléb poesie. Čítanka z Oranienburgu*. Uspořádal Josef Strnadel. Malá sbírka krásné literatury, sv. 1, Mor. Ostrava—Praha 1945.

⁴⁶ Op. cit., předmluva Josefa Strnadela, str. 11.

⁴⁷ Byla vydána v roce 1946. Zajímavý úvod ke knize s některými faktickými údaji napsal K. J. Beneš, který také antologii uspořádal a připravil k vydání.

⁴⁸ K. J. Beneš v úvodu ke knize *Poesie za mřížemi*. Úvodní slovo není paginováno.

⁴⁹ Viz o tom údaje v předmluvě K. J. Beneše ke knize *Poesie za mřížemi*.

⁵⁰ Jiří Weil, *Literární činnost v Terezíně (na základě dokumentů z archivu Státního židovského musea v Praze)*, Židovská ročenka na rok 5716 (1955—1956), str. 93—100.

⁵¹ Např. publikace *Deníky dětí*, Praha 1961. Shrnuje deníky a zápisky českých, polských a sovětských dětí.

⁵² Viz o tom podrobněji ve stati Václava Černého *Česká belletrie emigrační*, Kritický měsíčník 8, 1947, č. 1—2, str. 8—21.

⁵³ O této literatuře pojednává také citovaný článek Václava Běhouňka *Naše vězeňská literatura*. Bibliografický soupis této literatury je obsažen v cyklostylovaném materiálu *Ľudia, bdejte!* (Čo čítat o druhej svetovej vojne, nemeckej otázke a boji proti fašizmu za svetový mier). Anotovaná výberová odporúčajúca bibliografia. Matica slovenská, Martin 1960. Sestavila Mária Lehotská a Michal Kováč. — Nejnovější studie Jiřího Brabce *Česká literatura v letech 1939—1945* (Česká literatura 1966, č. 2) vyšla až po odevzdání této práce do tisku.

Несколько примечаний к борьбе чешской литературы против фашизма

К двадцатой годовщине освобождения нашей страны от немецких оккупантов задумывается автор о том, какую роль играла чешская литература в борьбе против фашизма.

В сущительной части автор констатирует, что борьба чешской литературы против фашизма проходила в нескольких периодах. Первый период продолжался с 1933 по 1939 г., второй период — это оккупация (1939—1945); после войны затихает еще волна литературы, которая во время оккупации не могла быть издана, а появляется много мемуаров и документальных произведений, изобличающих фашизм в его поступках против гуманности.

Так как развитие литературы тридцатых годов было в специальной литературе сравнительно хорошо обработано, уделяет автор этому периоду меньшее внимание. Ситуацию характеризует только в нескольких главных чертах, причем рядом с литературой борющейся против фашизма показывает также роль идеологий, выражающих противоположное воззрение. Надо подчеркнуть роль левых художников и марксистической критики и пу-

блицистики, которые оказали большую поддержку при создании более крепкого антифашистского фронта. В первой части работы сосредоточится главное внимание на воздействии авторов, вызванные событиями 1936 г. (Испания) и 1938 г. (Мюнхен), потому что эти события проверили способность чешской литературы к активным действиям и закалили ее для дальнейших боев.

Вторая часть посвящена оккупации, т. е. 1939—1945 г. Этот период можно разделить еще подробнее на 1939—1940 г., 1941—1943 г. и 1943—1945 г., потому что в каждом этом периоде росло все больше и больше давление на чешскую культуру и литературу и вследствие того работала литература в различных условиях.

Литература 1939—1945 г. создана силами, живущими на свободе, т. е. силами, которые могут выражаться против фашизма легально, в разным образом скрытой форме, которую народ понимает (аллегория, намек, поворот к прошлому, к родному краю и т. п.). Рядом с этой литературой возникает литература в тюрьмах и в концентрационных лагерях. Это большей частью поэзия (проза требует больше времени для своего возникновения и созревания) выражающая мечту о родине, о любви, о свободе, но вместе с тем поэзия, укрепляющая в заключенных верование в лучшее будущее. Эту литературу образуют не только писатели, но и простые люди, для которых она утешением. Одинаково активно и ободрительно действует старшая литература, прежде всего поэзия, которую в тюрьмах читают и декламируют и содержание которой в новых условиях актуальным.

Вместе с тем существует и крыло антифашистской литературы рукописной, получившей распространение в копиях и наконец и крыло литературы эмиграционной. Эмиграционная литература не сыграла в оккупированной Чехословакии практически никакую роль в бою против фашизма. Ее здесь не знали. Она не могла реагировать на события, которые проживал угнетенный народ.

Этим областям — официальной, тюремной, эмиграционной и мемуарной литературе, издаваемой сейчас после войны, посвящены отдельные примечания во второй части.

Проблематика всегда объяснена на нескольких типичных примерах.

Перевела М. Валкова